

گفتمان فرهنگی، سیاسی و اقتصادی در

شعر دفاع مقدس

دکتر طاهره ایشانی

(عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

تهران، ۱۳۹۴

گرامی داشت پنجاهمین سالگرد تأسیس پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

سال ۱۳۹۴ پنجاهمین سال تأسیس پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، بزرگ‌ترین نهاد پژوهشی کشور در حوزه علوم انسانی، است.

نخستین واحد تشکیل‌دهنده آن، بنیاد فرهنگ و هنر ایران، با هدف «خدمت به فرهنگ و معی در حفظ و ترویج میراث معنوی ایران و کوشش در راه تهذیب و تکمیل و ترویج زبان فارسی و شناساندن فرهنگ ایران به ملت‌های دیگر»، در سال ۱۳۴۴ آغاز به کار کرد. پس از پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی با پیوستن نهادهای پژوهشی دیگر مانند انجمن حکمت و فلسفه ایران، بنیاد شاهنامه فردوسی، بنیاد فرهنگ و هنر ایران، پژوهشگاه علوم ارتباطی و توسعه ایران، پژوهشگاه علوم انسانی، فرهنگستان ادب و هنر ایران، فرهنگستان زبان ایران، فرهنگستان علوم ایران، مرکز اسناد فرهنگی آسیا، مرکز اسباب تحقیقات خارجی، و مرکز ایرانی مطالعه فرهنگ‌ها در قالب یک پژوهشگاه جامع فعالیت‌های خود ادامه داد که خدمات علمی و پژوهشی آن در حوزه‌های گوناگون علوم انسانی در نزد اهالی علم و دانشگاهیان شناخته شده است.

ثمرات نیم‌قرن بالندگی این درخت تنومند، که با هم‌زمانی برجسته‌ترین استادان علوم انسانی کشور به بار نشسته است، صدها طرح پژوهشی، برگزاری و ده‌ها کتاب و صدها دانش‌آموخته فرهیخته است. این دستاوردها فخری است برای نهاد دانش در سرزمینی که همواره در تاریخ به فرهنگ و شکوفایی تمدنی شهره است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

تهران، صندوق پستی ۶۴۱۹-۱۴۱۵۵، تلفن: ۳-۸۸۰۴۶۸۹۱، فکس: ۸۸۰۳۶۳۱۷

گفتمان فرهنگی، سیاسی و اقتصادی در

شعر دفاع مقدس

مؤلف: طاهره ایشانی

مدیر انتشارات: ناصر زعفرانچی

صفحه‌آرا و نمونه‌خوان: مهرنوش دباغ

تول فنی: عرفان بهار دوست

طراحی و جلد: مجید اکبر کلی

اجرای جلد: فرزانه صادقیان

ناصر چاپ: مجید اسماعیلی زارع

چاپ اول: ۱۳۹۴

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

چاپ و صحافی: شعر

حق چاپ برای پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی محفوظ است.

سرشناسه: ایشانی، طاهره، ۱۳۵۱ -

عنوان و نام پدیدآور: گفتمان فرهنگی، سیاسی و اقتصادی در شعر دفاع مقدس

مشخصات نشر: تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۴.

مشخصات ظاهری: ۲۸۰ ص.؛ مصور، جدول، نمودار.

شابک: 978-964-426-807-6

وضعیت فهرست‌نویسی: فبیای مختصر

یادداشت: فهرست‌نویسی کامل این اثر در نشانی: <http://opac.nlai.ir> قابل دسترسی است.

یادداشت: کتابنامه به صورت زیرنویس.

یادداشت: نمایه.

شناسه افزوده: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

شماره کتابشناسی ملی: ۳۸۵۲۵۴۹

فهرست مطالب

۱	درآمد
	ادبیات دفاع مقدس
۷	مقدمه
۹	ادبیات دفاع مقدس
۱۲	شعر دفاع مقدس
	معرفی شاعران منتخب
۱۹	شاعران دفاع مقدس
۱۹	قیصر امین‌پور
۲۰	سعید بیابانکی
۲۱	سید حسن حسینی
۲۲	فاطمه راکمی
۲۲	قادر (فرید) طهماسبی
۲۳	محمد رضا عبدالملکیان
۲۴	احمد عزیزی
۲۵	علیرضا قزوه
۲۵	سپیده کاشانی
۲۶	عبدالجبار کاکایی
	گفتاوران های اجتماعی شعر دفاع مقدس
۲۷	اوضاع سیاسی اجتماعی جامعه
۲۷	پیروزی انقلاب اسلامی

۲۹	سال‌های جنگ
۳۲	گفت‌مان‌های اجتماعی در این بررسی
۳۳	تحلیل و بررسی مضامین شعری امین‌پور
۳۴	دوره اول: اشعار قبل از جنگ
۳۷	دوره دوم: اشعار زمان جنگ
۴۵	دوره سوم: اشعار پس از جنگ
۵۴	گفت‌مان‌های اجتماعی در شعر امین‌پور
۵۶	تحلیل و بررسی سنجشی گفت‌مان‌های اجتماعی در دوره‌های مختلف شعری امین‌پور
۵۹	تحلیل و بررسی مضامین شعری بیابانکی
۵۹	دوره اول: اشعار زمان جنگ
۶۳	دوره دوم: اشعار پس از جنگ
۷۰	گفت‌مان‌های اجتماعی در شعر بیابانکی
۷۲	تحلیل و بررسی سنجشی گفت‌مان‌های اجتماعی در دوره‌های مختلف شعری بیابانکی
۷۴	تحلیل و بررسی مضامین شعری به‌دست حسینی
۷۴	دوره اول: اشعار قبل از جنگ
۸۰	دوره دوم: اشعار زمان جنگ
۸۷	دوره سوم: اشعار پس از جنگ
۹۰	گفت‌مان‌های اجتماعی در شعر حسینی
۹۳	تحلیل و بررسی سنجشی گفت‌مان‌های اجتماعی در دوره‌های مختلف شعری حسینی
۹۵	تحلیل و بررسی مضامین شعری راکمی
۹۵	دوره اول: اشعار زمان جنگ
۱۰۷	دوره دوم: اشعار پس از جنگ
۱۱۷	گفت‌مان‌های اجتماعی در شعر راکمی
۱۱۹	تحلیل و بررسی سنجشی گفت‌مان‌های اجتماعی در دوره‌های مختلف شعری راکمی
۱۲۲	تحلیل و بررسی مضامین شعری طهماسبی
۱۲۲	دوره اول: اشعار زمان جنگ
۱۲۷	دوره دوم: اشعار پس از جنگ

- ۱۳۳ گفتمان‌های اجتماعی در شعر طهماسبی
- ۱۳۵ تحلیل و بررسی سنجشی گفتمان‌های اجتماعی در دوره‌های مختلف شعری طهماسبی
- ۱۳۷ تحلیل و بررسی مضامین شعری عبدالملکیان
- ۱۳۷ دوره اول: اشعار قبل از جنگ
- ۱۴۱ دوره دوم: اشعار زمان جنگ
- ۱۵۱ دوره سوم: اشعار پس از جنگ
- ۱۵۸ گفتمان‌های اجتماعی در شعر عبدالملکیان
- ۱۶۱ تحلیل و بررسی سنجشی گفتمان‌های اجتماعی در دوره‌های مختلف شعری عبدالملکیان
- ۱۶۴ تحلیل و بررسی مضامین شعری شمس احمد عزیزی
- ۱۶۴ دوره اول: اشعار قبل از جنگ
- ۱۷۷ دوره دوم: اشعار پس از جنگ
- ۱۸۵ گفتمان‌های اجتماعی در شعر عزیزی
- ۱۸۸ تحلیل و بررسی سنجشی گفتمان‌های اجتماعی در دوره‌های مختلف شعری عزیزی
- ۱۹۲ تحلیل و بررسی مضامین شعری علیرضا قزوه
- ۱۹۲ دوره اول: اشعار زمان جنگ
- ۱۹۷ دوره دوم: اشعار پس از جنگ
- ۲۰۵ گفتمان‌های اجتماعی در شعر قزوه
- ۲۰۷ تحلیل و بررسی سنجشی گفتمان‌های اجتماعی در دوره‌های مختلف شعری قزوه
- ۲۱۰ تحلیل و بررسی مضامین شعری سپیده کاشانی
- ۲۱۰ دوره اول: اشعار قبل از جنگ
- ۲۱۸ دوره دوم: اشعار زمان جنگ
- ۲۲۵ دوره سوم: اشعار پس از جنگ
- ۲۳۴ گفتمان‌های اجتماعی در شعر کاشانی
- ۲۳۶ تحلیل و بررسی سنجشی گفتمان‌های اجتماعی در دوره‌های مختلف شعری کاشانی
- ۲۴۰ تحلیل و بررسی مضامین شعری کاکایی
- ۲۴۰ دوره اول: اشعار زمان جنگ

ت گفت‌مان فرهنگی، سیاسی و اقتصادی در شعر دفاع مقدس

- ۲۴۳ دوره دوم: اشعار پس از جنگ
۲۴۹ گفت‌مان‌های اجتماعی در شعر کاکایی
۲۵۰ تحلیل و بررسی سنجشی گفت‌مان‌های اجتماعی در دوره‌های مختلف شعری کاکایی

سخن آخر

- ۲۵۵ بحث و نتیجه‌گیری
۲۶۵ فهرست منابع
۲۷۱ فهرست پوآاره
۲۷۳ فهرست اول
۲۷۵ اعلام

درآمد

تاریخ ایران از سال ۱۲۵۰ شمسی تاکنون از منظر جریان‌های سیاسی و ایدئولوژیک چندین دوره متفاوت تاریخی را پشت سر گذاشته است. هر دوره، معنی، روح و ذوق ویژه‌ای دارد و در نتیجه زبان و نوع ادبی خاصی را به خود اختصاص می‌دهد. این دوره‌ها را می‌توان این گونه تقسیم‌بندی نمود: ۱۲۵۰ تا ۱۲۸۴ دوره شکل‌گیری آگاهی جدید (گفتمان تجددخواه)

۱۲۸۴ تا ۱۳۰۰ دوره مشروطه و تحولات اجتماعی و سیاسی (گفتمان انقلابی، ژورنالیسم توده‌گرا) ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰ دوره رضا شاه (دیوان‌سالاری دولتی و سیونالیسم ایرانی)

۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲ دوره آزادی (گفتمان واقع‌گرایی، سوسیالیستی انتقادی)

۱۳۳۲ تا ۱۳۴۲ دوره شکست و استبداد (شکست رمانتیسم، نمادگرایی اجتماعی)

۱۳۴۲ تا ۱۳۵۷ دوره مبارزه (گفتمان مدرن، ادبیات انقلابی، چریکی)

۱۳۵۷ تا ۱۳۶۷ دوره انقلاب و جنگ (گفتمان انقلابی، ایدئولوژی رین، صدور انقلاب، گفتمان دینی و دفاع ملی، ادبیات جنگ)» (صنعتی، ۱۳۸۹: ۷ و ۸)

از آنجا که گفتمان انقلابی و اسلامی از سال ۱۳۵۷ تاکنون با ایدئولوژی و تفکر مشخص مخصوص به خود ادامه دارد؛ می‌توان تاریخ دوره اخیر را که مربوط به دوره زمانی محدودی است؛ بدین ترتیب اصلاح نمود و تغییر داد:

۱۳۵۷ تاکنون دوره انقلاب و جنگ (گفتمان انقلابی، اسلامی و دفاع مقدس)

از سوی دیگر، ادبیات به دلیل گستردگی حوزه‌های پژوهش و تحقیق به انواعی تقسیم شده است که در ذیل به آن اشاره می‌شود:

از نظر زمان: ادبیات سنتی (کلاسیک)، ادبیات معاصر؛

از نظر تاریخ و حوادث خاص تاریخی: ادبیات تاریخی، ادبیات مشروطه، ادبیات انقلاب اسلامی،

ادبیات پایداری (و یا ادبیات جنگ، ادبیات دفاع مقدس) و...؛

از نظر محتوا: ادبیات حماسی، ادبیات غنایی، ادبیات تعلیمی، ادبیات نمایشی، ادبیات داستانی،

ادبیات کودک و نوجوان، ادبیات زنان، ادبیات سیاسی، ادبیات جهادی، ادبیات مردمی و ...؛

از نظر بررسی سنجشی با دیگر آثار ادبی (درون مرزی و یا برون مرزی): ادبیات تطبیقی

ادبیات انقلاب اسلامی تقریباً از سال ۱۳۴۲ تا سال ۱۳۵۷ به شکل ادبیات انقلابی و نمادین

در ادبیات معاصر پس از مشروطه برای خود جای پای باز نمود؛ اما به شکل رسمی از سال ۱۳۵۷

همزمان با وقوع انقلاب اسلامی در آثار مکتوب ادبی ایران نمود یافت. چنین ادبیاتی در واقع، از

سویی از مجموعه تقسیم‌بندی اول براساس زمان و دوره است و از سوی دیگر در تقسیم‌بندی

انواع ادبیات، -که در بالا ذکر شد- با توجه به رویکرد اتفاق خاص تاریخی در نظر گرفته می‌شود.

از سوی دیگر، یکی از متداول‌ترین راه‌های یافتن رابطه ادبیات و جامعه، مطالعه آثار ادبی به

عنوان مدارکی اجتماعی است. از ادبیات می‌توان به عنوان سند اجتماعی و به دست آوردن نکات

کلی تاریخ اجتماعی استفاده کرد. آن‌که ولادیمیر ژدائف بر این باور است که «ادبیات را باید در

پیوند جدایی‌ناپذیر با زندگی اجتماعی، بر پایه زیربنای عوامل تاریخی و اجتماعی‌ای که بر نویسنده

تأثیر گذاشته‌اند، در نظر گرفت...» (۱۱، ساریس، ۱۳۷۴: ۱۳) و وحیدا در این باره مینویسد: «آثار ادبی

همانند دیگر آثار هنری بازتاب‌دهنده محیط است که در آن خلق می‌شوند و تعهد شاعر، نویسنده یا

هنرمند هر اندازه بیشتر باشد، بازتاب شرایط محیطی در آن، گسترده‌تر و ژرف‌تر می‌شود.» (۱۳۸۷: ۲)

مورد بارز این مسئله، آفرینش و شیوع آثار حماسی در آیین سیم هجری قمری و پس از آن

است که در واکنش به شرایط تحقیرآمیز اجتماعی امویان نسبت به ایرانیان شکل گرفت. همچنین

شکل‌گیری ادبیات مردمی عصر مشروطه نیز متأثر از شرایط حاکم بر جامعه ادب کشور بوده است.

چنان‌که فرزاد در این باره می‌نویسد: «ادبیات هر عصری، از اندیشه و فکر آن عصر ریشه می‌گیرد.

در عصر مشروطه، طبقات روشنفکر جامعه که روحانیون و سایر تحصیل کرده‌ها بودند، مشکلات و

راه‌حل‌ها را یافته بودند. لذا به نیروی بازوی توده ملت نیاز داشتند تا به کمک این سیل بنیان‌کن،

و با این اهرم بی‌بديل، بنیاد ظلم را وارونه کنند. از این رو ادبیات این دوره به اندیشه‌های ساده

توده‌های محروم نزدیک می‌شود و بدون رعایت صناعات ادبی و فخامت‌های اشرافی ادبیات

سنتی، به زبان و اندیشه عامه ساخته می‌شود. اگر بگوییم که ادبیات عصر مشروطه‌ی ایران یکی از

صمیمی‌ترین ادبیات رئالیستی جهان است؛ شاید بی‌راه نرفته باشیم.» (۱۳۸۱: ۲۳) به عبارت دیگر، ادبیات ما از دوره مشروطه شکل و حال و هوایی مردمی گرفته و با زبان شعر و حتی در برخی موارد داستان کوتاه، رمان و... آینه شرایط اجتماعی بوده است.

بنابراین، لزوم بازنگری به اثر ادبی به عنوان سندی معتبر برای شناخت بهتر محیط اجتماعی صاحب اثر امری ضروری و اجتناب‌ناپذیر است و با توجه به تعاریف و توضیحاتی که یادآور شدیم، درمی‌یابیم ادبیات و جامعه‌شناسی با یکدیگر ارتباط تنگاتنگی دارند و بر همین اساس آثار ادبی به عنوان پدیده‌ی بانی اجتماعی قابل بررسی هستند. ادبیات انقلاب اسلامی نیز برگرفته از مسایل اجتماعی عصر خود است و آن را می‌توان هم از نظر شکل و هم از نظر مضمون بررسی نمود. در کتاب حاضر، شعر دفاع مقدس که زیرمجموعه ادبیات انقلاب اسلامی است؛ از نظر محتوا و مضمون تحلیل و بررسی می‌شود. «در ادبیات، علاوه بر ارزش‌های زیبایی‌شناختی، کارکردهایی اجتماعی، انتقادی، اخلاقی، سیاسی و... نیز وجود دارد. کارکردهایی از این دست در آثار نویسندگان و شعرای متعهد و در دوره‌های سترش و ام‌گیری تعهد اجتماعی- سیاسی، در آثار بیشتر ادبا، شعرا و هنرمندان فراوان به چشم می‌خورد. نقاب‌های سیاسی- اجتماعی، جنگ‌ها، بحران‌های گوناگون اجتماعی- سیاسی و افزایش نظارت‌ها- غیر ضروری و شدید اجتماعی که غالباً به پدیدآمدن انواعی از اختناق اجتماعی می‌انجامد در افزایش کارکردهای اجتماعی- سیاسی ادبیات و هنر بسیار مؤثر است. ادبیات فارسی نیز در جریان عمر هزار و پرفراز و نشیب خود شرایطی از این قبیل را آزموده و کارکردهای مذکور را در ادوار مختلف زندگی خود کم و بیش به عهده داشته است. نقدهای اجتماعی بسیار گزنده‌ای که در اشعار و نوشته‌های خطا و عیب‌ها چشم می‌خورد و بازتاب نظارت شدید اجتماعی دوران حکومت امیر مبارزالدین بر شیراز است و ادبیاتی که در زمان انقلاب مشروطه تا پایان جنگ جهانی اول و در طول جنگ عراق علیه ایران شالیده شده است؛ کارکردهای گسترده اجتماعی دارند.» (وحید، ۱۳۸۷: ۲۸ و ۲۹).

از آنجا که «از نظر بار معنوی، ادبیات مهم‌ترین عامل انتقال فرهنگ است.» (فرزاد، ۱۳۸۱: ۲۱) و به نوعی بازتاب و بیانگر تاریخ، جامعه، خانواده و... هر کشور است؛ «می‌توانیم ادبیات را به اعتبار ماده اصلی آن که زبان است، ذاتاً اجتماعی بدانیم» (عسگری، ۱۳۸۶: ۵۵). به بیانی دیگر، «درک درست آفرینش فرهنگی، جدا از مجموعه زندگی در جامعه‌ای که بستر این آفرینش است، ممکن نیست.» (کلدن، به نقل از پوینده، ۱۳۷۷: ۲۱) به همین دلیل، برای تأمل و تعمق در اوضاع

اجتماعی، سیاسی و ... یک جامعه، نیازمند بازکاوی آثار ادبی هستیم.

حال، درباره شعر دفاع مقدس - که مشحون از گفت‌مان‌هایی است که برای تحلیل اجتماعی، داده‌های مهم و پرارزشی تلقی می‌شوند - باید بررسی نمود و دید که شاعران با شناختی که از جامعه خویش دارند، چقدر و تا چه حد توانسته‌اند وقایع و حوادث اصلی و فرعی چنین جامعه‌ای بویژه در زمان جنگ و پس از آن - را به تصویر بکشند. بر همین اساس، گفت‌مان فرهنگی، سیاسی و اقتصادی در شعر ده شاعر انقلاب - قیصر امین‌پور، سعید بیابانکی، سید حسن حسینی، فاطمه راکعی، قادر (فرید) طهماسبی، محمدرضا عبدالملکیان، احمد عزیزی، علیرضا قزوه، سپیده کاشانی و عبدالجبار اکایی - بررسی و تحلیل می‌شوند و سعی بر این است تا تصویری منسجم از مجموعه آن‌ها فراهم شود.

دلیل انتخاب این شاعران، شهرت شعر آنان در سرودن اشعاری مردمی است و دیگر این که غالب پژوهشگران این شاعران را از جمله شاعران واقع‌گرایی می‌دانند که همراه با هنر شاعری خویش، از بیان مسایل مشکلات جامعه نیز غافل نبوده‌اند. بنابراین، مبحث اصلی در این کتاب «بررسی گفت‌مان فرهنگی، سیاسی، اقتصادی موجود در جامعه و بازتاب آن در اشعار شاعران منتخب» است. در اهمیت تحلیل اثر ادبی با رویکرد اجتماعی، شفيعی کدکلی می‌نویسد: «مسئله رابطه متن با زندگی‌نامه یا روان‌شناسی مذات و یا شرایط اقلیمی و طبقاتی و فرهنگی حاکم بر آفاق خلایق او، همچنان اعتبار و اهمیت خویش را داراست و امروز، نه آن‌ها که جویای روابط پنهانی یک اثر با شرایط تاریخی و اقتصادی عصر مؤلف است، سخن این‌گونه مطالعاتند و نه آن‌ها که به جستجو درباره ساخت و صورت و بافت می‌پردازند، منکران مطالعه مطالعات. هر دو سوی، نیک دریافته‌اند که هر کدام از این روش‌ها می‌تواند مصداق تحقیق درست را ادوات باشد و به همین دلیل چند تنی که توانسته‌اند در مواردی «صورت‌ها» را با شرایط تاریخی و فرهنگی پیدایش آن‌ها و در چشم‌اندازی گسترده‌تر در زندگی، مرتبط کنند؛ مهم‌ترین کارها را در حوزه مطالعات اجتماعی آثار ادبی و در مواردی جامعه‌شناسی ادبیات عملاً انجام داده‌اند...» (۱۷: ۱۳۲۰)

انجام این پژوهش با حمایت‌ها و تشویق‌های بی‌دریغ همسر مهربانم همراه بوده است. در حالی که واژه‌ها را برای سپاس از همراهی‌ها و دلگرمی‌هایش ناتوان می‌یابم؛ شادکامی و سعادت دوجهانی برایش آرزو مندَم.

از راهنمایی‌ها و کمک‌های آقای دکتر ناصرقلی سارلی در مراحل تدوین طرح اولیه این

کتاب سپاسگزارم و بر خود لازم می‌دانم از خانم دکتر معصومه نعمتی قزوینی، آقای دکتر سید محمدرحیم ربانی‌زاده و آقای دکتر علیرضا شعبانلو که در زمینه‌های علمی و اداری یاریگر من بوده‌اند، سپاسگزاری نمایم. همچنین از مسئولان محترم انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی بویژه آقای ناصر زعفرانچی زاده مقدم که نقش عمده‌ای در به ثمر رسیدن این کتاب داشته‌اند؛ سپاس دارم.

از خانم دکتر فاطمه راکمی و آقای دکتر محمدرضا سنگری نیز که در انجام این اثر، از راهنمایی‌ها و نظرات سازنده ایشان بهره بردم، تشکر و قدردانی می‌نمایم. سپاسگزارم از خانواده مرحوم سید کاظمی که برخی اشعار تجدید چاپ نشده این شاعر را به اینجانب امانت دادند و نیز از آقای سعید بیانانکی، آقای قادر (فرید) طهماسبی و آقای علیرضا قزو که برخی از آثارشان را در اختیار من قرار داد؛ تشکر می‌نمایم. از کارکنان محترم کتابخانه جنگ در حوزه هنری سوره و کارکنان گرامی کتابخانه پشم‌سکاه علوم و معارف دفاع مقدس سپاسگزارم که مساعدت و همکاری لازم را با اینجانب داشتند.